

İSLÂM DÜŞÜNCE TARİHİNDE İTİKÂDÎ-SİYASÎ MEZHEPLER

Doç. Dr. Mehmet Ümit

Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Mezhep; Arapça bir kelime olup, gidilen yol, benimsenen görüş, anlayış, öğreti gibi anlamlara gelir. Terim olarak ise herhangi bir dinin tarihinde ortaya çıkan görüş, yorum ve anlayış farklılıklarının zamanla kurumsallaşması sonucu meydana gelen yapıları ifade eder.¹ Bu bağlamda İslâm Tarihinde ortaya çıkan itikâdî-siyasî ve amelî-fikhî sahadaki düşünce okulları diyebileceğimiz yapılar, Türkçe’de mezhep adıyla anılır. Dolayısıyla Türkçe’de mezhep, daha kapsamlı bir kavram olup, hem itikadî-siyasî hem de fikhî-amelî ekolleri ifade etmek için kullanılır. Bunun dışında İslâm mezhepleri tarihinin klasik kaynaklarında özellikle itikadi-siyasî sahada ortaya çıkmış yapıları/mezhepleri ifade etmek için fırka (çoğulu: fırak), nihle (çoğulu: nihâl) isimleri de kullanılmıştır.² Nitekim Türkiye Cumhuriyeti’nin kurulduğu yıllardaki ilk partiler de Cumhuriyet Halk Fırkası, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası gibi isimlerle anılmışlardır. Buradaki “fırka” kelimesi, parti anlamına gelmektedir.

Hız. Peygamber döneminde müslümanlar arasında dinî konularda herhangi bir ihtilaf ve mezhep söz konusu değildir. Zira vahye muhatap olan

1. Sönmez Kutlu, *Mezhepler Tarihine Giriş*, Dem Yayınları, İstanbul 2008, s. 10.
2. Ethem Rûhi Fığlalı, *Günümüz İslâm Mezhepleri*, İzmir İlahiyât Vakfı Yayınları, İzmir 2008, s. 15.

Peygamber hayattadır ve vahiy kapısı kapanmamıştır. Müslümanlar özellikle dinî konularda karşılaştıkları problemleri Hz. Peygamber'e getiriyorlar, o da, mevcut, inzal edilmiş âyetler çerçevesinde problemi çözüyor, şayet çözemediyse yeni âyetler nazil oluyor ve problem ortadan kalkıyordu. Hz. Peygamber vefat ettikten sonra müslümanlar karşılaştıkları problemlerine ilişkin kendileri inisiyatif almak durumundaydılar. Bu çerçevede Kur'ân ve Sünnet'e müracaat ederek problemlerini çözmeye çalıştılar. Dolayısıyla bu süreçte zamanla farklı görüşler ve bu görüşler etrafında gruplaşmalar, cemaatler ortaya çıktı. Bunlardan yukarıda belirttiğimiz hususlarda özgün görüşler öne sürüp, zaman içerisinde kurumsallaşabilenler mezheplere dönüştüler. Peki İslâm tarihinin erken döneminde söz konusu mezheplerin ortaya çıkışlarında ne gibi faktörler etkili olmuştur?

1. Mezheplerin Doğuşuna Etki Eden Faktörler

Mezhepler tarihi alanında çalışan çağdaş ilim adamları, erken dönemde mezheplerin doğuşuna etki eden faktörleri genel olarak, insan unsuru, insanın içinde yaşadığı toplum yapısı ve sosyal değişme, siyasî olaylar, İslâm'ın insana tanıdığı düşünce özgürlüğü, eski kültür ve medeniyetler ile dinî metinlerin özellikle müteşabihâtın anlaşılmasındaki ihtilaflar şeklinde sıralarlar.³

Mezheplerin oluşumunda önemli unsurlardan biri insanın bizzat kendisidir. Zira dini anlayıp, yaşamaya çalışan insandır. Bu hususta insanların donanımlarının-birikimlerinin farklı oluşu ve psikolojik eğilim (tabiat) farklılıkları etkilidir. İnsanlar, hayatlarında karşılaştıkları dinî problemlere bu farklılıklarına göre çözümler üretir, kendi mizaç ve tabiatlarına uygun dinî hareketlere (akılcı, gelenekçi, mistik vb) yönelirler. İnsanların söz konusu niteliklerinden dolayı somut şeylerde bile aralarında anlayış farklılıkları ortaya çıktığından din gibi soyut alanlarda anlayış farklılıklarının meydana gelmesi kaçınılmazdır.⁴

Toplum ve sosyal değişme de mezheplerin oluşmasında etkili olan faktörlerdendir. İnsan sosyal bir varlık olup, toplum içinde yaşar. Bu durum, doğal olarak çeşitli alanlarda işbirliği yapmaya ve gruplaşmalara zemin hazırlar.

-
3. Hasan Onat-Sönmez Kutlu (ed.), *İslâm Mezhepleri Tarihi El Kitabı*, Grafiker Yayınları, Ankara 2012, ss. 49-58; Kutlu, *Mezhepler Tarihine Giriş*, ss. 43-54. Ayrıca bkz. Bulut, *İslâm Mezhepleri Tarihi*, ss. 120-145.
  4. Kutlu, *Mezhepler Tarihine Giriş*, ss. 43-45.

Dinî nitelikli zümreleşme ve anlayışla ilgili farklılaşmaların altında da bu sosyal gerçeklik yatar. Toplum, bireyi kendi değer yargılarına göre şekillendirir. Mezheplerin doğuş süreçleri, yayıldıkları bölgeler ve mensupları dikkatle incelenirse bu etkiler görülebilir. Bu bağlamda Şiîlerin imamlarına atfettiği özelliklerle Farısların, yarı ilâhî özellikler atfettikleri karizmatik krallarının nitelikleri arasında benzerlik söz konusudur. Mürcie ve Mu'tezile'de de, şehirleşmiş toplumların tezahürleri görülür.⁵

Hız. Ömer'in hilafeti döneminde garnizon kentler olarak kurulan Kûfe⁶ ve Basra, etnik köken, dil, kültür, geldikleri coğrafya, siyasî anlayış vb. olarak farklı arka planlara sahip olan insanların oluşturduğu ve sürekli yenilenen dinamik bir toplum yapısına sahipti. Dolayısıyla söz konusu farklılıkların olduğu toplumsal yapılar, özgün fikirlerin ve zamanla da bu fikirlerin etrafında kurumsallaşan mezhebi oluşumların ortaya çıkması için uygun zeminleri teşkil ederler. Nitekim İslâm tarihinde Kûfe'nin Ehlü'r-Rey, Mürcie, ilk Şia, Basra'nın da Mu'tezile, Haricilik gibi akımların ortaya çıktıkları şehirler olduklarını görmekteyiz.

Mezheplerin doğuşunda etkili olan unsurlardan biri de eski kültür ve medeniyetlerdir. Hız. Ebû Bekir, hilafeti döneminde Arap yarımadasında birlik ve beraberliği sağladıktan sonra Hız. Ömer ve Hız. Osman, hilafetleri dönemlerinde sınırlarını hızla genişletmişler, dönemin köklü kültür ve medeniyetlerine sahip olan devletlerden Sasani İmparatorluğu'nu ortadan kaldırmışlar, Doğu Roma İmparatorluğu'nun da önemli merkezleri olan Şam ve Mısır'ı ele geçirmişlerdir. Güçlü kültür ve medeniyetler, devletlerin yıkıldığı gibi hızla yıkılıp, kaybolmazlar. Hatta bazen fatihini fethedip, dönüştürürler. Ya da başka kültür ve medeniyetlerde farklı biçimlerde tekrar ortaya çıkarlar.⁷ Mesele bu çerçevede Şiilik'te Fars kültür ve medeniyetinin izlerini, Haricilik'te de bedevi Arap kültürünün izlerini görmek mümkündür.

Müslümanların kısa sürede hakim oldukları, doğuda Hindistan sınırlarından batıda İspanya sınırlarına kadar olan bu geniş coğrafyada, Yahudilik, Hıristiyanlık, Zerdüştlük, Maniheizm, Budizm gibi dinler ve onların mezhepleri yaşamaktaydı. İskenderiye'de Yeni Eflatunculuk, Nisibis, Harran ve Cundişapur'da Yunan teoloji ve felsefesi öğretiliyordu. Bu kültür, medeniyet, din, felsefe ve teolojilere mensup olan insanlardan bir kısmı o birikim-

5. Kutlu, *Mezhepler Tarihine Giriş*, ss. 45-46.

6. Kûfe şehri ve söz konusu nitelikleri hakkında bkz. M. Mahfuz Söylemez, *Bedevilikten Hadarîliğe Kûfe*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2015.

7. Kutlu, *Mezhepler Tarihine Giriş*, ss. 50-51.

leriyle müslüman oldu ve yeni girdiği dini o birikimiyle anlamaya başladı. Bu husus da onların din anlayışlarında farklı yorumların ortaya çıkmasına zemin hazırladı. Söz konusu kültür, medeniyet, din ve felsefelere mensup olan insanlardan bir kısmı ise, müslüman olmayıp, karşılaştıkları yeni dini eleştirmeye başladı. Müslümanlarda da onlara karşı İslâm'ı savunma refleksi gelişti. Bu fikri mücadele ortamı da yeni fikir ve mezheplerin ortaya çıkmasında etkili oldu.⁸

Mezheplerin oluşumunda etkili olan unsurlardan biri de İslâm'ın insana tanıdığı düşünce özgürlüğü ile dinî metinlerin (Kur'ân âyetleri ve hadislerin) üslup ve doğasından kaynaklanan sebeplerdir. Allah Kur'ân'da pek çok defa insanların düşünüp, aklını kullanmalarını istemektedir. Müslümanlar, Hz. Peygamber hayattayken âyetlerden anlamadıkları yerleri Hz. Peygamber'e soruyorlar ve ihtilaf olmuyordu. Ancak onun vefatından sonra Kur'ân'ın indiği dönemden uzaklaşıp, toplumsal gerçeklik değiştikçe, insanlar bu metinleri anlamak ve Allah'ın muradını tespit etmek için farklı metot ve anlayışlar doğrultusunda Kur'ân'a yaklaşmışlar ve farklı sonuçlar elde etmişlerdir. Özellikle anlamı açık olmayan âyet ve hadisler konusunda farklı yorumlarda bulunmuşlardır. Bazı mezhep mensupları da anlamı kapalı olan söz konusu metinleri kendi görüşlerini onaylatmak için yorumlayıp, kullanmışlardır.⁹

Erken dönemde müslümanlar arasında mezheplerin doğuşunda etkili olan faktörlerin muhtemelen en önemlisi siyasî sebeplerdir.¹⁰

Hız. Peygamber'in vefatından sonra müslümanların karşılaştıkları ilk ciddi ihtilaf, halife seçimi konusu olmuştu. Saideoğullarının avlusunda toplanan Ensar halifenin kendilerinden olması gerektiğini savunmuş ve Hazrec kabilesinden Sa'd b. Ubade'yi de aday göstermişlerdi. Durumu haber alan Hız. Ömer, Ebû Ubeyde ve Hız. Ebû Bekir buraya geldi. Hız. Ebû Bekir Ensar'ı dinledikten sonra onların İslâm yolunda yaptıkları hizmetleri ikrar etti, fakat halifenin Kureyş'ten olması gerektiğini ifade etti. Ensar Hız. Ebû Bekir'in bu fikri ve konuya ilişkin tartışmalar üzerine bir halifenin kendilerinden birinin de Kureyş'ten olmasını savundular. Hız. Ebû Bekir bunun mümkün olmadığını dile getirdi. Daha sonra yapılan tartışmalar neticesinde Hız. Ebû Bekir'e biatte karar kılındı. Hatta ilk biat edenler arasında Ensarın Evs kabilesinden Be-

8. Kutlu, *Mezhepler Tarihinin Giriş*, ss. 51-52; Onat-Kutlu, *İslâm Mezhepleri Tarihi El Kitabı*, 57-58; Bulut, *İslâm Mezhepleri Tarihi*, ss. 139-142.

9. Kutlu, *Mezhepler Tarihinin Giriş*, ss. 52-54; Onat-Kutlu, *İslâm Mezhepleri Tarihi El Kitabı*, 55-57; Bulut, *İslâm Mezhepleri Tarihi*, ss. 120-126.

10. Bulut, *İslâm Mezhepleri Tarihi*, ss. 135-138.

şir b. Sa'd yer almaktaydı. Nitekim Ensarın iki kabilesi arasında uzun bir geçmişe dayanan kabile rekabeti söz konusuydu. Dolayısıyla Hz. Ebû Bekir'e biatte, Ensar, muhacirler ve kabile asabiyetinin oynadığı rol dikkat çekmektedir. Her halükârda Hz. Peygamberden sonra müslümanların idarecisinin kim olacağı sorunu Hz. Ebû Bekir'e biat edilerek aşıldı. Hz. Ömer'e ise Hz. Ebû Bekir'in tavsiyesi/vasiyeti yoluyla biat edildi ve herhangi bir ihtilaf meydana gelmedi. Hz. Ömer, kendisinden sonra halife seçimini altı kişilik şûrâya havale etti. Bu şûrâda Hz. Osman ve Hz. Ali halife adayı olarak karşı karşıya geldiler. Onların mensup oldukları Kureys'in iki büyük kolu olan Haşimoğulları ve Ümeyyeoğulları arasında kökleri geçmişe dayanan rekabet söz konusuydu. Hz. Osman ve Hz. Ali'nin hilafete aday olmaları, iki aile mensupları arasındaki kadim rekabeti tekrar gündeme getirdi. Ancak bu problemde krize dönüşmeden Hz. Osman'a biat edilerek aşıldı. Hz. Osman'ın ikinci altı yılında idareden şikayetler ve problemler arttı. Bu durum Hz. Osman'ın, evini kuşatan isyancılar tarafından öldürülmesiyle sonuçlandı. Ondan sonra halife olan Hz. Ali döneminde ise önce Cemel, sonra Siffin savaşlarında aralarında sahâbenin de bulunduğu müslümanlardan pek çok kimse öldü. Bu acı olaylarla birlikte, daha sonra müslümanlar arasında mezheplerin ortaya çıkmasında etkili olacak imamet meselesi, büyük günah meselesi, amel-iman ilişkisi ve kader meselesi gibi konular tartışılmaya başlandı.

Bu bağlamda İslâm tarihinde ortaya çıkan ilk mezhep Siffin Savaşında Tahkim olayıyla birlikte Haricîler olmuştur. Onların en sert kolu olan Ezârîka, amelin imana dahil olduğu anlayışları çerçevesinde büyük günah işleyenleri, kendileri gibi düşünmeyenleri hatta kendileri gibi düşünüp de, kendilerinin faaliyetlerine katılmayan insanları tekfir etmeye, canlarını ve mallarını, hatta onların hanımları ve çocuklarının canlarını hedef almaya başladılar. Bu durum, İslâm toplumunda tedhiş eylemlerinin artmasına ve güven ortamının kaybolmasına sebep oluyordu. Böyle bir ortamda, I/VII. asrın ikinci yarısında, hedefleri arasında Haricîlerin tedhiş eylemlerinin önüne geçip, İslâm toplumunda can ve mal güvenliğini sağlamak da bulunan Mürcie mezhebi ortaya çıktı. Onlar, amelin imana dahil olmadığını ifade ederek söz konusu Haricîlerin bu eylemlerinin önüne geçmeye çalıştılar. Bunda bir dereceye kadar da başarılı oldular. Ancak onlar da daha sonra ameli imandan ayırdıkları için amel konusunda ihmalkâr davranmak ve gevşeklik göstermekle itham edildiler. İşte bu ortamda da II/VIII. asrın ilk çeyreğinde üçüncü bir grup olan Mu'tezile ortaya çıktı. Onlar ameli imandan ayırmıyorlar, ama Ezârîka gibi de büyük günah işleyenlerin can ve mallarına kastetmiyorlar ve görüşlerini de Kur'ân'dan âyetlerle desteklemeye çalışıyorlardı. Aynı dönemde Mu'tezi-

le'nin biraz öncesinde de Şia'nın ilk tezahürleri görülmeye başlamıştı. Dolayısıyla bu dönemde özellikle Mürcie ve Mu'tezile mezheplerinin mensupları, genel olarak kendi dönemlerinde toplumda var olan problemlere çözüm aramak için ortaya çıkmışlardı. Halifenin/imamın kim olacağı bağlamında da ilk Şîî fikirler gündeme gelmeye başlamıştı. Burada şunu da hatırlatmakta fayda var. İslam düşünce tarihindeki mezheplerin hepsi toplumda var olan problemlere çözüm bulmak ve benzeri olumlu hedeflerle ortaya çıkmayıp, bazen de olumsuz bir takım hususlar da bu konuda etkili olabiliyordu.

2. Bir Grubun Mezhepleşme Süreci ve Mezhep Olabilmesi İçin Kriterler

Mezhepleşmenin aşamaları hususunda fazla araştırma yoktur. Bu hususta Büyükkara tarafından yapılan çalışmada mezhepleşme süreci hususunda şu açıklamalar yapılır: müslümanlar arasında ortaya çıkan ayrılık/tefrika, başlangıçta mezhepleri doğurmaz. Genellikle karizmatik bir âlimin çevresinde bir cemaat oluşur. Bu bazen siyasî bir liderin etrafında da olabilir. Bu cemaatin, itikadda farklı yorumları, ibadet ve hukuk alanında farklı usul ve uygulamaları görülür. Siyasî görüşleri farklılaşır. Söz konusu cemaat, ana bünyeden kopmak ve bağımsız olmak ister. Bazen de ana bünyeye bağlı kalmak ister ama ana bünye tarafından dışlanır. Her iki durumda da ayrılığın ilk aşaması gerçekleşmiş olur. Çoğu zaman tefrika bu boyutta kalır, daha fazla büyümmez. Uzun vadede ana bünyeye dönüşler olur veya başka bir cemaate katılım olur. Zayıflamanın ardından erime ya da kaybolma ile süreç sonuçlanabilir. Bazen de tefrika büyür ve ayrılıkçı cemaat genişler. Bu arada kurumsallaşır ve kendi içinde idari bir hiyerarşi geliştirir. Söz konusu ayrılıkçı grup âlimleri tarafından kitaplar yazılarak, literatür meydana getirilir. Bu süreçte cemaatin farklı inanç ve uygulamaları kökleşerek doktrinleşir. Sonuçta cemaat, artık mezhebî bir kimliğe kavuşmuş olur. Mezhepler de cemaatler gibi tarih sürecinde kaybolabilirler. Bölünerek başka cemaat ve mezhepleri doğurabilirler. Hatta çıktığı ana bünyeyi reddederek bağımsız bir din haline bile gelebilirler.¹¹ Mesela, Şîî-İsnâaşeriyye mezhebi bünyesindeki Şeyhîlik tarikâtı içerisinde Bâbîlik olarak doğan grup, zamanla Bahâiliğe dönüşerek İslâm'dan farklı bir din olduğunu ilan etmiştir. Hint alt kıtasında Müslüman-

11. Mehmet Ali Büyükkara, *İslâm Mezhepleri Tarihi*, ed. M.A. Büyükkara, Eskişehir, Anadolu Üniversitesi, 2011, s. 18.

lar arasında ortaya çıkan Kadiyanîliğin/Ahmediliğin kurucusu Gulam Ahmed Kadiyanî, taraftarlarından bir kısmı tarafından nebi olarak kabul edilmiştir.

Burada şunu da ifade etmek gerekir ki, İslâm tarihinde ortaya çıkan her özgün görüş mezhep olarak nitelenmemiştir. Klasik ve çağdaş İslâm mezhepleri tarihçileri, bir grubun mezhep olarak değerlendirilmesi için belli kriterler belirlemişlerdir. Mesela Şehristânî'ye göre herhangi bir meselede farklı görüş dile getiren bir kimse ayrı bir mezhep/makâle sahibi sayılamaz. O grubun mezhep sayılabilmesi için şu konularda başkalarından farklı, özgün görüşler öne sürmesi gerekir: (1) Tevhîd ve sıfatlar, (2) Kader ve adalet, (3) Va'd, vaîd, esma ve ahkâm, (4) Sem', akıl, risâlet ve imamet. Mezhep ileri gelenlerinden / imamlarından biri, bu konularda başkalarından farklı, özgün görüşler (makâle) ortaya koyması durumunda, onun bu görüşleri mezhep, taraftarları da fırka kabul edilir. Ancak söz konusu hususlardan sadece birinde özgün bir görüş öne sürerse bu mezhep sayılmaz, diğer hususlarda uyumlu olduğu grubun/fırkanın içerisine dahil edilir. Böylece mezheplerin sayısı sınırlanmış olur.¹² Şehristânî bu kriterlerine göre kendi döneminde müslümanlar arasında ortaya çıkan ana itikadi-siyasî akımların, Kaderiyye, Sıfatiyye, Havari ve Şia olduğunu ifade eder.

Günümüz İslâm Mezhepleri tarihçilerinden Kutlu, bir grubun mezhep sayılabilmesi için sistemli bir teolojisinin, yazılı edebiyatının, toplumsal tabanının olması gerektiğini,¹³ Bulut ise bu sayılanlara ilaveten fıkhnın veya amelî boyutunun olması gerektiğini ifade eder.¹⁴

Sistemli bir teolojik boyutla, siyasî-itikadi mezheplerin, tarihi süreçte müslümanların karşılaştıkları siyasî veya inançla ilgili köklü problemlere ilişkin sistemli ve tutarlı fikirlerden oluşan bir teoloji ve nazariyelerinin olması kastedilir. İtikadi-siyasî grupların, böyle bir teoloji ve nazariye geliştirerek kurumsallaşabildikleri, aksi takdirde kurumsallaşmasını tamamlamış başka bir ekolün/mezhebin uydusu haline gelecekleri ifade edilir.¹⁵

12. Ebu'l-Feth eş-Şehristani, *el-Milel ve'n-nihal*, tahkik: Emir Ali Mehnâ, Ali Hasan Fâ'ûr, Beyrut, Dâru'l-Marife, 1414/1993, 21-22. Ayrıca bkz. Ebû Muhammed Ali b. Hazm, *Dinler ve Mezhepler Tarihi, I-III*, çev. Halil İbrahim Bulut, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul 2017, c. II, s. 24.

13. Sönmez Kutlu, "Aleviliğin Dinî Statüsü: Din, Mezhep, Tarikat, Heterodoksi, Ortodoksi veya Metadoksi", *İslâmiyât*, 6/3 (2003), ss. 31-54, ss. 36-39.

14. Halil İbrahim Bulut, *İslâm Mezhepleri Tarihi*, Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı, 2016, s. 86-7.

15. Kutlu, "Aleviliğin Dinî Statüsü: Din, Mezhep, Tarikat, Heterodoksi, Ortodoksi veya Metadoksi", ss. 36-37; Bulut, *İslâm Mezhepleri Tarihi*, s. 86.

Yazılı edebiyatla, siyasî ve itikadi bir oluşumun, ortaya koyduğu teoloji ve nazariyesini ele alan temel eserler bırakması kastedilir. Zira bu eserler vasıtasıyla söz konusu teoloji ve nazariye nesilden nesle aktarılarak toplumsal bir devamlılık sağlanmış olur.¹⁶

Toplumsal boyutla, herhangi bir düşünce ekolünün ortaya koyduğu sistematik teoloji ve nazariyenin, sadece yazmış oldukları kitaplarda kalmayıp, bir toplum tarafından benimsenmesi ve hayata geçirilmesi kastedilir.¹⁷

Fıkhi ve ameli boyutla da, siyasî ve itikadi grupların belli bir fıkıh mezhebine göre amel etmeleri kastedilir.¹⁸ Ancak bu husus, tarihi süreçte her zaman ve her mezhep için geçerli olmamıştır. Zira itikadi-siyasî konularda benzer görüşleri savunup, fıkhıta farklı anlayışları benimseyen veya tam tersi fıkhıta benzer anlayışta olup, itikadi-siyasî konularda farklı olan mezhepler görülmektedir.

3. Din-Mezhep İlişkisi

İslâm dini inanç, ibadet, ahlâk, hak ve hukuku kapsayan çerçevesiyle müstakil bir yapı olarak Hz. Peygamber döneminde teşekkül etmiştir. Mezhepler ise, İslâm tarihinin Hz. Peygamber sonrası döneminde sosyal, siyasî, teolojik, ekonomik vb sebeplerle belli fikirler ve şahıslar etrafındaki zümreleşmelerin zaman içinde kurumsal bir yapıya kavuşması sonucu oluşmuştur. İnsanın olduğu yerde bu tür gruplaşmaların ve mezheplerin ortaya çıkması doğaldır. Geçmişte olduğu gibi bundan sonra da yeni mezhepler ortaya çıkabilir. Dolayısıyla mezhepler dinin anlaşılma biçimleri olup, beşeridir. Mezhepler, belli kurallar çerçevesinde sistematik bilgilerin ve çözümlerin üretilmesi bakımından oldukça önemlidir. Ancak kendi içinde ve kendi dışında, benimsenmiş olduğu sistematığın haricinde fakat tutarlı olarak yapılan bilgi üretimini engellemeye kalkarsa bu fikrî dinamizmi olumsuz yönde etkiler. Fikrî dinamizmini yitiren, geçmişin, belli bir zaman diliminde sıkışıp kalan, günü yakalayıp, içinde yaşadığı toplumun problemlerine çözüm üretemeyen yapılar ise zaman içinde taraftar kitlesini kaybederler ve yok olurlar.

16. Kutlu, "Aleviliğin Dinî Statüsü: Din, Mezhep, Tarikat, Heterodoksi, Ortodoksi veya Metadoksi", s. 37; Bulut, *İslâm Mezhepleri Tarihi*, ss. 86-86.

17. Kutlu, "Aleviliğin Dinî Statüsü: Din, Mezhep, Tarikat, Heterodoksi, Ortodoksi veya Metadoksi", ss. 38-39; Bulut, *İslâm Mezhepleri Tarihi*, s. 87.

18. Bulut, *İslâm Mezhepleri Tarihi*, s. 87.

Tarihin belli bir zaman diliminde belli bir coğrafyada ortaya çıkan belli problemlere dönemin âlimleri çözüm önerileri sunmuşlar, bunlardan kabul görenler zaman içinde kurumsallaşarak mezhep hüviyetini kazanmıştır. Bu çözüm önerilerinden/yorumlardan bir kısmı bugüne de hitap edebilir, bir kısmının kendi döneminde bir fonksiyonu olup, bugüne hitap etmeyebilir, bir kısmı da baştan itibaren hatalı/yanlış olabilir. Bu çözüm önerilerini, her zamana hitap eder, genel geçer, herkesi bağlar mutlak doğrular olarak kabul ettiğimizde ve onlara riayet etmeyenlere bir şekilde yaptırımlar uyguladığımızda, insanların onlardan farklı bir yorum yapmasını, fikir öne sürmesini, çözüm önerisinde bulunmasını engellemiş oluruz. Bu da fikrî donukluğa zemin hazırlar. Halbuki ilim ve fikrî gelişme özgür ortamları sever.¹⁹ Bunun anlamı mezheplerin din ile özdeşleştirilemeyeceği, hiçbir mezhebin, kendini tek/mutlak doğru ilan ederek, temel İslâm inançlarını benimseyen kendi dışındaki mezhepleri ötekileştirip, tekfir edemeyeceğidir. Mezheplerden herhangi biri sadece kendisinin hakikati (gerçek İslâm'ı) temsil ettiğini öne sürdüğünde²⁰ ve hele bir de iktidar gücünü yanına aldığında, kendi dışındakileri ötekileştirip, işi tekfire kadar vardırılabilmektedir, Tarihte Harici-Ezârîka grubu, bugün ise DAİŞ vb. grupların bu tür tutumlar içinde olduğunu görüyoruz. Hatta tarihte, akla ve insan iradesine en çok vurgu yapan ekollerden Mu'tezile bile iktidar desteğini yanına aldığı mihne döneminde kendisi gibi düşünmeyenlere baskı yapıp, dayatmalarda bulunabilmiştir. Bu gibi durumlarda müslümanlar, birbirinin canına, malına kastetmekte, enerjisini tüketmekte ve sonuçta gelişmenin önüne set çekilmektedir. O halde farklı mezhep mensuplarının birbirine karşı bakış açılarının sağlıklı olması gerekir. Bunda da ilk adım, hiçbir mezhebin kendisini İslâm dini yerine ikame edip, diğerlerini ötekileştiremeyeceğinin farkında olmaktır. Hatta bazen aynı mezhep içinde farklı eğilimler arasında bile zaman içinde gücü ele geçiren diğerinin farklı düşüncelerine ilgi olarak eleştiri değil, baskı yoluyla ifade hakkı tanımayabilir. Söz konusu tutumlar, fikrî donukluk, Müslümanların problemlerinin çözümsüz kalması ve sonuçta gerilemeye yol açacağından bunun önüne geçebilmek için gerekli mekanizmalar oluşturulmalıdır.

19. Özgürlük mezhep ilişkisine dair Hanefilik üzerinden bir değerlendirme için bkz. Hasan Onat, "Özgürlük Bağlamında Din Anlayışındaki Farklılaşmalar ve Mezhepler", *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, 29/2 (2018), ss. 169-192, ss. 182-183.

20. Mezheplerin din ile ilişkisi ve kendilerini dinin yerine ikame edebilmelerinin muhtemel sebeplerine ilişkin değerlendirmeler için bkz. Osman Aydın, "Din-Mezhep İlişkisi ve İlişkisizliği Sorunu", *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, 29/2 (2018), ss. 193-208, ss. 197 vd.

Zira İslâm tarihinde ortaya çıkan mezheplerden hemen hemen hepsi hak yolda olanın sadece kendisi olduğunu diğerlerinin ise bir şekilde bir noktadan sonra saptığını öne sürebilmektedir. Bu bağlamda da kendilerinin hak yolda olduğunu ispat için yetmiş üç fırka hadisini, bazı ifade değişiklikleriyle kullanabilmektedirler.²¹ Dolayısıyla bu rivayet, kendi mezhebi dışındakileri dışlama yaklaşımına zemin oluşturmak için kullanılmıştır.

Yetmiş üç fırka rivayetinin, farklı ifadeleri olmakla birlikte, Hz. Peygamber, mecûsîlerin 70, yahudilerin 71, hıristiyanların 72 fırkaya ayrıldıklarını ifade ettikten sonra “benim ümmetim de 73 fırkaya ayrılacak, onların yetmiş ikisi cehenneme biri cennete gidecek” demiştir.²² Makdisî (ö. 380/990), bu rivayetın tam tersini ifade eden yani yetmiş ikisinin cennete sadece birinin cehenneme gideceğine dair varyantı da olduğunu belirtir. Makdisî’ye göre helak olacak tek fırka Bâtınıye fırkasıdır. O, bu son varyantın isnad bakımından daha sahih olduğunu kaydeder. Ancak yetmiş iki fırkanın cehenneme gideceğini ifade eden şekli meşhur olmuştur.²³

Bu çerçevede de her mezhep, cennete girecek fırkanın kendisi olduğunu ileri sürmüştür. Kurtuluşa eren fırka, Hanefî âlim Ebû Mutî Mekhûl en-Nesefî’ye (ö. 318/930) göre Ehlî’l-Cemâati’l-Mürcevn²⁴, Hanefi-Mâturîdî âlim Ebû Şekûr Sâlimî’ye (ö. 460/1068’den sonra) göre genel olarak sahâbe, tabiin, tebei tabiin ve İmam Azam Ebû Hanife ile İmam Şafii ve öğrencilerinden oluşan Ehl-i Sünnet,²⁵ Eşarî âlimlerden Abdulkâhir el-Bağdâdî’ye (ö. 429/1037) göre Ehlî’s-Sünne ve’l-Cemâat,²⁶ İbâdiyye âlimlerinden Kalhatî (ö. 7/13. yy)’ye göre Hz. Ali ile

-
21. Yetmiş üç fırka hadisinin hadis literatüründe ve hadis literatürü dışındaki eserlerde ne zaman kullanılmaya başladığına ilişkin değerlendirmeler için bkz. Mehmet Emin Eren, *Fırkalaşma Olgusu Bağlamında Fırkalaşma Rivayetleri*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniv. Sos. Bil. Enstitüsü, Ankara 2014, ss. 88 vd.
  22. Yetmiş üç fırka rivayeti ve farklı varyantlarıyla ilgili olarak bkz. Eren, *Fırkalaşma Olgusu Bağlamında Fırkalaşma Rivayetleri*, ss. 46-87.
  23. Şemsüddin Ebu Abdillah Muhammed el-Makdisî (ö. 380/990), *Ahsenü’l-Tekâsim fî Ma’rifeti’l-Ekâlîm*, Mektebetü Medbûli, Kahire 1411/1991, s. 39.
  24. Ebû Mutî’ Mekhûl b. el-Fadl en-Nesefî, *Kitâbu’r-redd ‘alâ ehlil’l-bida’ ve’l-ehvâ’i’l-dâlle*, thk: Seyit Bahcivan, Kitap Dünyası Yayınları, Konya, 2013, ss. 131, 134.
  25. Ebû Şekur es-Sâlimî (ö. 460/1068’den sonra), *et-Temhid fî beyani’t-tevhîd*, thk. Ömür Türkmen, TDV yayınları, Ankara 2017, ss. 334-347.
  26. Abdulkâhir el-Bağdâdî, *el-Fark beyne’l-fırak*, tahkik: M.M. Abdulhamid, Beyrut, el-Asriyye, 1416/1995, s. 4, 312, 323. Bağdadi burada muhtelif niteliklerini belirterek kelâm âlimleri, hadis ve re’y ehli fakihler, muhaddisler, dil, kuraat ve tefsir âlimleri, zâhid sufiler, sınırlarda savaşılan mücahitler, çeşitli beldelerde yaşayan ve Ehlî Sünnet’in şiarlarını taşıyan toplumun geneli (âmm) olarak sekiz sınıfın buna dahil olduğunu kaydeder.

yollarını ayırdıklarında Hâricîlere liderlik edenlerden Abdullah b. Vehb er-Râsîbî (ö. 38/658) ile Abdullah b. İbâd'a uyan İbâdiyye fırkası,²⁷ Zeydî âlimlere göre Zeydiyye mezhebi,²⁸ İsmailî-Bâtıniyye mezhebinden Ebû Temmâm'a (4./10. Asrın ortaları) göre Ehl-i Bâtın,²⁹ Şîî İsnâaşeriyye âlimi Hazzâz er-Razî'ye (ö. 381/991) göre İmamiyye Şiasî³⁰ ve Mu'tezile'ye göre de Mu'tezile'dir.³¹

4. Mezheplerle İlgili Bilgileri Nerelerden Öğrenebiliriz?

Mezheplerle ilgili ilk metinler, I/VII. asrın son çeyreği gibi oldukça erken bir tarihten itibaren yazılmaya başlanmıştır. Ancak bu erken dönem metinlerinden günümüze fazla bir eser gelmemiştir. Makâle (çoğulu olarak “makâlât”) veya “kitâb” denilen 3-5 sayfadan oluşan bu ilk metinlerde mezhep mensupları, müslümanların çoğunluğunu teşkil eden ana bünyeden ayırdıkları kendi özgün görüşlerini ifade etmişlerdir. Söz konusu eserler, mezhepler tarihi kaynak eserlerinin ilk şeklini oluştururlar. Bu ilk metinlere örnek olarak, elimizde mevcut olan Hasan b. Muhammed b. el-Hanefiyye'nin (ö. 100/718) *Kitâbu'l-ircâ'*ını verebiliriz. Önceleri farklı mezhep mensupları, bu şekilde kendi özgün görüşlerini konu alan “makâle” tarzı eserlerini kaleme almışlardır. Daha sonra zamanla bu farklı mezheplerin görüşleri bir araya getirilmiş ve adına “Makâlât” denilen eserler telif edilmiştir. Bu tarza, günümüze ulaşmış olanlardan, Mu'tezile mezhebinden Ebü'l-Kâsım el-Belhî el-Ka'bi'nin (ö. 319/931) *Kitâbu'l-Makâlât*, Şîî-İsnâaşeriyye'den Kummî'nin *el-Makâlât ve'l-Fırak*³² ve Eş'arîliğin imamı Ebu'l-Hasan el-Eş'arî'nin (ö. 324/935) *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*³³ adlı eserlerini örnek verebiliriz.

-
27. Kalhâtî, *el-Keşf ve'l-beyân*, tahkik: İsmail Kâşif, Umman 1980, c. II, ss. 325, 423, 471.
  28. Ahmed b. Yahya İbnü'l-Murtazâ, *Mukaddimetü Kitabi'l-Babri'z-Zehâr*, Sana, Daru'l-Hikmeti'l-Yemâniyye, 1409/1988, ss. 47, 51.
  29. Ebû Temmâm, *Bâbu's-Şeytân min Kitâbi's-Şecere*, neşr. Wilferd Madelung, Paul E. Walker, Leiden, Brill, 1998, s. 8.
  30. Ebu'l-Kâsım Ali el-Hazzâz er-Razî, *Kıfayâtü'l-esâr fi'n-nusûs ale'l-eimmeti'l-isnâaşer*, thk. M. Kazım el-Musevi, Akil er-Rabîî, Kum, Delil-i Mâ, 1430, s. 248.
  31. Kâdî Abdülcebbar, *Fadlu'l-i'tizâl ve tabakâtü'l-Mu'tezile*, tahkik: Fuad Seyyid, Tunis 1406/1986, s. 166.
  32. Bu eser, Nevbahtî'nin eseriyle birlikte “Şîî Fırkalar” (çev. Sabri Hizmetli, Hasan Onat, Sönmez Kutlu, Ramazan Şimşek, Ankara Okulu yay. Ankara 2004) başlığıyla Türkçe'ye çevrilmiştir.
  33. Bu eser, “İlk Dönem İslâm Mezhepleri” (çev. Mehmet Dalkılıç-Ömer Aydın, Kabalcı yay. İstanbul 2005) başlığıyla Türkçe'ye çevrilmiştir.

Mezhepler Tarihi kaynak eserlerine, fırka terimi ve çoğulu olan “fırak” kelimesi de yaygın bir şekilde isim olarak kullanılmıştır. Fırka sözlükte, ayrılık, farklılık, değişme, bölünme, kopma, sapma, muhalif olma gibi anlamlara gelir. Mezhepler Tarihi terimi olarak ise, itikadî ve siyasî gayelerle vücut bulmuş fikirler ve şahıslar etrafındaki gruplaşmalara denir. Fırka kelimesinin çoğulu kullanılarak oluşturulan Fırak Edebiyatı’yla da Mezhepler Tarihi’nin yazılı metinleri kastedilir.³⁴ “Fırak” kelimesinin isim olarak kullanıldığı eserlere Şîî-İsnâaşeriyye’den Hasan b. Musa en-Nevbahtî’nin (ö. 311/923) *Fıraku’s-Şîa’sı*, Eş’arî âlim Abdulkâhir el-Bağdâdî’nin (ö. 429/1037) *el-Fark beyne’l-Fırak*³⁵ ile Ebû Muhammed el-Yemenî’nin (VI./XII. asrın başları) *Kitâbu’l-Fırak* adlı eserleri örnek verilebilir.

Sözlükte din, şeriat, yol anlamına gelen “mille”nin çoğulu “Milel” ile mezhep yerine kullanılan bir diğer kelime olan “nihle”nin çoğulu “nihal”in ikisi birlikte bazı Mezhepler Tarihi kaynak eserlerine isim olarak verilmiştir. Örnek olarak, Şehristânî’nin *el-Milel ve’n-nihal*³⁶ ile İbn Hazm’ın *el-Fasl fi’l-milel ve’l-ehvâ’ ve’n-nihal*³⁷ adlı eserlerini verebiliriz. Bu eserlerdeki nihle/nihal kavramını yazarlar farklı anlamlarda kullanırlar. Neşvân el-Himyârî (ö. 573/1178) ve İbn Hazm (ö. 456/1064) nihle terimini İslâm mezhepleri için Şehristânî ise filozoflar, dehrîler, sabîîler, yıldızlara ve puta tapanlar ve berâhime gibi kitabı ve peygamberi olmayan gruplar için kullanır.³⁸ Dolayısıyla Şehristânî İslâm mezheplerini anlattığı bu eserinde, diğer dinlerden grupların ve tarihte iz bırakmış filozoflar gibi dini temsil etmeyen şahıslar etrafında oluşmuş ekollerin görüşlerini de kaydetmektedir. Bu bağlamda Milel ve Nihal türü eserler, aynı zamanda dinler tarihinin de kaynak metinleri arasında yer alır.

Klasik mezhepler tarihi yazarları, mensup olduğu mezhebin dışındakilerin görüşlerini aktarırken genellikle onları eleştirebilmek için bazen eksik anlatarak, hasmının sözünü anlatırken yanıltıcı ifadeler kullanmışlar, naklettiklerinde yalan söylemişler, onların delillerini boşa çıkaracak ilaveler yapmış-

34. Kutlu, *Mezhepler Tarihine Giriş*, s. 30.

35. Bu eser, “Mezhepler Arasındaki Farklar” (çev. Ethem Ruhi Fırlalı, TDV yay. Ankara 1991) başlığıyla Türkçe’ye çevrilmiştir.

36. Bu eser, “Milel ve Nihal Dinler, Mezhepler ve Felsefî Sistemler Tarihi” (çev. Mustafa Öz, Litera Yay. İstanbul 2008) başlığı ile Türkçe’ye çevrilmiştir.

37. Bu eser “el-Fasl Dinler ve Mezhepler Tarihi” (çev. Halil İbrahim Bulut, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı yay. İstanbul 2017) başlığıyla Türkçe’ye çevrilmiştir.

38. Kutlu, *Mezhepler Tarihine Giriş*, ss. 32-33.

lar, en uç noktadaki fikirlerini öne çıkarmış, görüşlerini çarpıtmış ya da farklı saiklerle sansüre tabi tutmuşlardır.³⁹

O halde herhangi bir mezhep hakkında bilgiyi, öncelikle o mezhebin kendi mensuplarının en erken dönemden itibaren yazdıkları eserlerinden günümüze doğru gelerek kendi metinlerinden öğrenmemiz uygun olur. Zira söz konusu mezhebin muhalifleri genellikle onlara ilişkin görüşleri çarpıtarak veya eksik olarak vermektedir. Diğer taraftan mezhep mensupları da kendileriyle ilgili bilgi verirken, ketum davranabilir, kendilerini iyi göstermek için olumsuz veya eleştirilebilecek yönlerini gizleyebilirler. Ayrıca mezheplerin ilk dönem metinleri genellikle günümüze ulaşmamıştır. O zaman öncelikle yapılması gereken mezhebin kendi mensuplarının ve muhaliflerinin yazdığı metinlerdeki o mezhebe ilişkin bilgileri, siyasî tarih, şehir tarihi, coğrafya, edebiyat, tabakat, biyografi vb gibi dönemin diğer kaynak metinlerinde geçen bilgilerle karşılaştırarak ve çapraz okumalar yaparak değerlendirebilirsek söz konusu mezhep hakkında daha sağlıklı bilgilere ulaşabiliriz. Bunu da herkes yapamayacağı için alanın uzmanları tarafından, yukarıda belirtilen hususlar vb dikkate alınarak kaleme alınan metinlerden mezheplere ilişkin bilgi edinmemiz yerinde olur.

Günümüze gelen belli başlı itikadi-siyasî mezhepler, Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat (Eş'arîlik, Mâtürîdîlik, Selefilik), Şîa (Zeydiyye, İsmailiyye, İmamiyye, Nusayriyye), Dürzilik ve İbadiyye (kendi ifadeleriyle Muhakkime'den günümüze ulaşan tek grup)'dir. Bu grupların hemen tamamına yakını hakkında ülkemizde çalışma yapılmıştır. Dolayısıyla onlara ilişkin bilgi edinmek istediğimizde öncelikle yukarıdaki hususları gözeterek alanın uzmanları tarafından yapılan akademik çalışmalardan yararlanabiliriz.⁴⁰

EK:

Türkiye'de İtikâdî-Siyasî Mezheplerle İlgili Yapılan Çalışmalardan Bazıları

Adem Arıkan, *Büyük Selçuklular Döneminde Şîa* (Basılmamış Doktora tezi), İstanbul Üniv. Sos. Bil. Enstitüsü, İstanbul 2010.

39. Bu hususa Ebu'l-Hasan el-Eş'arî eserinde işaret etmektedir. Bkz. Ebu'l-Hasan el-Eş'arî (ö. 324/936), *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve'htilâfu'l-musallîn*, thk. Helmut Ritter, Franz Steiner Verlag GMBH Wiesbaden 1980, s. 1.

40. Fikir vermesi bakımından bu konuya ilişkin kısa bir listeyi makale sonunda ekte verdik.

- Ahmet Ak, *Büyük Türk Âlimi Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik*, Ensar yayınları, İstanbul 2017.
- Ahmet Bağlıoğlu, *İnanç Esasları Açısından Dürzîlik*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2018.
- Ahmet Bağlıoğlu, *Ortadoğu Siyasî Tarihinde Dürzîler*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2018.
- Ali Avcu, *Horasan-Maveraünnehir'de İsmaililik*, İFAV Akademi yayınları, İstanbul 2018.
- Aytekin Şenzeybek, *Ana Kaynaklarına Göre Dürzîlik*, Emin yayınları, 2012.
- Cemil Hakyemez, *Osmanlı-İran İlişkileri ve Sünni-Şii İttifakı*, Kitap yayınevi, İstanbul 2014.
- Cemil Hakyemez, *Şia'da Gaybet İnanıcı ve Gaip Onikinci İmam el-Mehdi*, İSAM yayınları, İstanbul 2016.
- Cenk Üçer, *Tokat Yöresinde Geleneksel Alevilik*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2010.
- Doğan Kaplan, *Yazılı Kaynaklarına Göre Alevîlik*, TDV yayınları, Ankara 2010.
- Emrullah Yüksel, *Mâtürîdîler ve Eş'arîler Arasındaki Görüş Ayrılıkları*, Düşün yayıncılık, İstanbul 2012.
- Ethem Ruhi Fırlalı, *Günümüz İslâm Mezhepleri*, İzmir İlahiyat Vakfı yayınları, İzmir 2008.
- Ethem Ruhi Fırlalı, *İbâdiyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, AÜİF Yayınları, Ankara 1983.
- Ethem Ruhi Fırlalı, *Kadriyanilik (Ahmediyye)*, DEİF yayınları, İzmir 1992.
- Habip Demir, *Horasan'da Şiilik İran'da Şiiliğin Tarihsel Kökleri*, Otto yayınları, Ankara 2017.
- Habip Kartaloğlu, *Şerif Murtazâ (ö. 436/1044) ve Şii-Usûlî Gelenekteki Yeri*, Basılmamış oktora Tezi, Sakarya Üniv. Sos. Bil. Enstitüsü, Sakarya 2016.
- Halil İbrahim Bulut, *Şia'da Usuliliğin Doğuşu ve Şeyh Müfid*, Araştırma Yayınları, Ankara 2013.
- Harun Yıldız, *Anadolu Aleviliği Amasya Yöresi Bağlamında Bir İnceleme*, Ankara Okulu yayınları, Ankara 2014.
- Hasan Onat, *Emevîler devri Şii Hareketleri ve Günümüz Şiiliği*, TDV yayınları, Ankara 1993.

- Hasan Onat, *Türkiye’de Din Anlayışında Değişim Süreci*, Endülüs Yayınları, İstanbul 2018.
- İlyas Üzüm, *Tarihsel ve Kültürel Boyutlarıyla Alevilik*, İSAM yayınları, Ankara 2013.
- Mazlum Uyar, *İmâmiyye Şiasında Düşünce Ekolleri Abbârilik*, Ayışığı Yayınları, İstanbul 2000.
- Mehmet Ali Büyükkara, *İhvan’dan Cüheyman’a Suudi Arabistan ve Vehhabilik*, Rağbet yayınları, İstanbul 2004.
- Mehmet Ali Büyükkara, *Çağdaş İslâmî Akımlar*, Klasik Yayınları, İstanbul 2017.
- Mehmet Ali Büyükkara, *Ehl-i Beyt Ehl-i Devlet Musa Kâzım ile Ali Rızâ Dönemi Şiîliği ve Abbasiler*, İFAV yayınları, İstanbul 2010.
- Mehmet Ali Büyükkara, *İmâmet Mücadelesi ve Haşimoğulları*, Rağbet yayınları, İstanbul 1999.
- Mehmet Kalaycı, *Osmanlı Sünniliği*, Otorite yayınları, Ankara 2015.
- Mehmet Kalaycı, *Tarihsel Süreçte Eş’arilik Mâturîdîlik İlişkisi*, Ankara Okulu yayınları, Ankara 2017.
- Mehmet Keskin, *İmam Eş’ari ve Eş’arilik*, Düşün Yayıncılık, İstanbul 2013.
- Mehmet Ümit, *Zeydî İmâmet Düşüncesinin Teşekkülü*, Araştırma Yayınları, Ankara 2012.
- Mehmet Ümit, *Zeydiyye-Mu’tezile Etkileşimi Zeyd b. Ali’den Kâsım er-Ressî’nin Ölümüne Kadar*, İSAM yayınları, İstanbul 2010.
- Metin Bozan, *İmamiyye Şiası’nın Oluşumu*, İSAM yayınları, İstanbul 2018.
- Metin Bozan, *Şeyh Adi b. Müsafir, Hayatı, Menkıbevi Kişiliği ve Yezidi İnanıcındaki Yeri*, Nûbihar Yayınları, İstanbul 2012.
- Muhyettin İğde, *Siyasî-İtikadi Bir Mezhep Olarak Hanbeliliğin Teşekkül Süreci*, İFAV yayınları, İstanbul 2016.
- Muzaffer Tan, *Haşşaşiliğin Tarihi Arkaplanı İsmaili Davet Yapılanması*, Maarif Mektepleri, İstanbul 2017.
- Osman Aydın, *Doğuşundan Büyük Selçuklulara Mu’tezile Ekolü Tarihi ve Öğretisi*, Endülüs yayınları, İstanbul 2018.
- Osman Aydın, *İslâm Düşüncesinde Aklîleşme Süreci Mu’tezile’nin Oluşumu ve Ebu’l-Huzeyl el-Allaf*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2013.
- Osman Aydın, *Mu’tezile’de İmamet ve Siyaset*, Okulu, Ankara 2017.

- Ömer Faruk Teber, *Bektaşî Erkannamelerinde Mezhebi Unsurlar*, Aktif Yayınevi, 2008.
- Sönmez Kutlu (Haz.), *İmam Mâturîdî ve Mâturîdîlik*, Otto yayınları, Ankara 2011.
- Sönmez Kutlu, *İslâm Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, Kitabiyât, Ankara 2002.
- Sönmez Kutlu, *Mezhepler Tarihine Giriş*, DEM yayınları, İstanbul 2008.
- Sönmez Kutlu, *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, TDV yayınları, Ankara 21018.
- Ümit Erkan, *16. Yüzyılda Osmanlı'da Kızılbaş Ayaklanmaları*, Araştırma Yayınları, Ankara 2016.
- Yusuf Gökalp, *Şii Geleneğe Alternatif Bir İktidar Mücadelesi: Erken Dönem Zeydîlik*, Araştırma Yayınları, Ankara 2014.